

у них (польської шляхти. – *Авт.*), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути»¹⁵⁰. А в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. він закликав місцевих українських селян, міщан і духовенство повставати «за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»¹⁵¹. Отже, як бачимо, поряд із економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шиї») причинами висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), ранньонаціонального («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») змісту.

У багатьох місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. У так званій Торчинській супліці 1767 р. висувалась і важлива політична вимога – мати право представництва селян у сеймі Речі Посполитої¹⁵². У 1768 р. під керівництвом запорожця М.Залізняка та сотника надвірного козацтва Корони Польської І.Гонти розпочалось одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке дістало назву Коліївщини. Безпосереднім поштовхом до її початку стали дії представників Барської шляхетської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність в їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас шляхта погрожувала вирізати всіх «схизматиків»-православних. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків»¹⁵³, – зазначалось у згадуваному «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського».

У багатьох містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу Українського гетьманату. Повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, вищим рівнем організації: наявністю єдиного керівного центру, поділом війська на окремі підрозділи тощо¹⁵⁴. Виступи нижчих і напіввизнаних станів українського населення у межах Київського, Брацлавського, Подільського й частково Волинського воєводств Корони Польської мали своє коріння у попередньому столітті¹⁵⁵, коли на теренах від «Дніпра до Случі» започаткувався й довгий час існував український державний і суспільно-політичний устрій у вигляді Гетьманату.

6. Права та привілеї державних службовців Корони Польської

Провідне місце у політичному, соціальному й економічному житті українських воєводств до середини XVII ст. (а потім і протягом майже всього XVIII ст.), як і в інших землях Речі Посполитої, посідала шляхта. Політичні права цього вищого стану здійснювалися через повітові «рицарські кола», що надавало шляхтичам привілейні права: брати участь у повітових сеймиках; обирати послів і бути обраним до варшавського сейму, а також депутатом на судові трибунали; обирати й бути обраним (призначеним) на земські та судові посади у власному воєводстві чи повіті тощо¹⁵⁶. Шляхта посідала всі воєводські державні уряди, хоч її кількість не перевищувала 2,5% загальної чисельності населення українських земель Корони Польської¹⁵⁷.

Загалом же на всій території Польсько-Литовської держави до шляхетського стану з огляду на регіональну специфіку належало від 2 до 8% усього населення*¹⁵⁸. Разом із тим, як було зазначено вище, саме шляхті, серед якої вищий щабель «соціальної драбини» посідала магнетерія, належало право державного та політичного управління країною. З середовища провідного стану обирався не лише король, сеймові депутати та сенатори, а й усі вищі та середні урядовці. В межах усієї країни налічувалося близько 40 000 (!) різних службових і титулярних посад-«урядів».

Одним із найвищих урядників у системі державної влади Речі Посполитої був великий коронний маршалок. Спочатку в його обов'язки входило забезпечення громадського спокою в місцях перебування короля, де маршалок мав право чинити суд над порушниками цього спокою¹⁵⁹. Великий коронний маршалок був, по суті, міністром внутрішніх справ і мав забезпечувати охорону королівського двору. Згідно з постановою сейму 1678 р., було затверджено 20 «маршалкових артикулів», за якими маршалок набував великих судових прав. Наприклад, у 8-й статті йшлося про право маршалкової варти затримувати й ув'язнювати «авантюристів», у 9-й – проголошувалося право карання маршалком королівської прислуги за нескромне поведження, а в 19-й – йшлося про покарання за ухилення від маршалкового суду тощо. Згодом до повноважень королівського поліцмейстера та церемоніймейстера додаються ще й важливі обов'язки щодо організації роботи сейму та Сенату.

У виконанні судових повноважень (включно до винесення смертного вироку) у тому місці, де перебував король, маршалку допомагали спеціальні маршалкові судді. Крім того, коронний маршалок: приймав гостей короля й наглядав за дотриманням церемоніалу й етикету; керував королівським двором; визначав ціни для речей, необхідних дворові, тощо. Він ніколи не відходив від короля, навіть у військовому поході. Наглядав за королівською гвардією на чолі з надвірним гетьманом і керував так званою маршалковою «угорською» міліцією. Заступником великого коронного маршалка був надвірний маршалок.

На засіданнях рад Сенату великий коронний маршалок слідкував за черговістю виступів сенаторів. У 1678 р. на сеймі були ухвалені «артикули маршалкових судів», які додали до інших державних правових норм¹⁶⁰. Від того часу великий коронний маршалок розділив свої обов'язки щодо нагляду за королівським двором із надвірним маршалком. Серед останніх зустрічаємо й вихідців з України-Русі – волинянина М.Матчинського, який керував двором Яна III Собеського), та Т.Александровича з Підляшшя, що був маршалком Станіслава Августа Понятовського. Свого окремого маршалка з відповідними обов'язками мала й дружина короля.

Великий коронний маршалок міг видавати на запит прибулих на сейм послів і сенаторів так звані лібертації (пол. *libertacje*), документи, які надавали певні пільги та привілеї, зокрема звільнення від податків, для жителів Речі Посполитої. У 1659 р. з огляду на ратифікацію Гадяцької угоди з Українським гетьманом такі привілеї дістала низка представників українського духовенства православного віросповідання:

---

* Кількість шляхти обох статей на 1640 р. становила: у Київському воєводстві – 14 100 осіб, Волинському – 14 880, Брацлавському – 9 540, а загалом – близько 38 500 осіб. Це становило близько 2,3% усього населення Правобережної України.

«Грецької релігії духовні, в добрах королівських, духовних і шляхетських, в Короні і в Великому князівстві Литовському і Руському, від усілякого підданства, податків, панщизн, підвод, робіт, вільні були і під юрисдикцію пасторів своїх залишитися мають»¹⁶¹. А після опанування Османами Кам'янця-Подільського у 1672 р. була видана спеціальна лібертація для жителів цього українського міста, яка звільняла їх на 15 років від усіх державних і міських податків.

Справами королівської канцелярії опікувалися канцлер і підканцлер. Досить важливою серед «міністерських» посад був уряд підскарбія, який відповідав за діяльність державної скарбниці, здійснював керівництво фінансами та монетним двором Речі Посполитої.

Вищу військову владу від імені короля як верховного головнокомандувача здійснював у межах Корони Польської великий коронний гетьман, що був, по суті, тогочасним міністром оборони. Він відповідав за стан боєздатності «посполитого рушення» і кварцяного війська, здійснював нагляд за воєнною мобілізацією, керував польською армією під час війн і походів, планував ведення бойових дій, контролював процес фінансування військових підрозділів, укладав відповідні реєстри війська Речі Посполитої, здійснював контроль над військовим правосуддям, проводити самостійну дипломатію з правителями іноземних країн тощо. Саме великий коронний гетьман відповідав за набір реєстрового козацького війська та, по суті, був його командувачем, адже керував козацькими «старшими» та наказними гетьманами реєстрового Війська Запорозького. Переважно на посаду великого коронного гетьмана призначалися найвпливовіші воєводи та каштеляни.

Починаючи з XVI ст. коронні гетьмани складали й оголошували спеціальні статті військового права, так звані гетьманські артикули. На сеймі 1609 р. вони були затверджені у двох частинах. У першій, що складалася з 33 статей, ішлося про порядок поведження війська Корони Польської у мирний час. У другій, де також налічувалося 33 статті, унормовувалося поведження війська під час підготовки до війни, походів і битв. Цими статтями, зокрема, забезпечувалося охорона власності жителів тієї чи іншої місцевості від солдатських грабунків, заборонялися шляхетські герці, брати до обози жінок, крім своїх дружин, тощо. Крім того так описував обов'язки гетьмана Корони Польської: «Великий гетьман є заступником короля на війні: очолює військо, визначає місце обозів, управляє шикунням, дає гасло до бою та повороту з нього, наглядає за живністю війська, встановлює ціни на торгах в обозі, дотримується справедливості, винуватців карає. Гетьман польний є начебто доданим до короля намісником гетьмана великого; до нього, зокрема, належать: охорона, зброя і живність».

Ще у 1511 р. король Сигізмунд I призначив спеціального гетьмана для охорони земель України-Русі від татарських набігів. Він мав назву «*Capitaneus stipendiariorum Russiae*». З 1539 р. коронний гетьман титулювався вже як «*Supremus, Maximus dux*», тобто великий гетьман. Про значення уряду великого коронного гетьмана свідчило хоча б те, що йому присягало коронне військо, а вироки, які виконувалися згідно з «гетьманськими артикулами», мали виконуватися так само, як і сеймові постанови. Хіба що цивільні особи, які потрапили під гетьманський суд, мали право апелювати до трибуналу. Гетьманська влада обмежувалася також тим, що заборонялося застосовувати підлеглі війська на приватні потреби, а також збирати їх на час проведення

сеймиків або інших шляхетських з'їздів. Посада великого коронного гетьмана була довічною, він входив до сеймової Ізби посольської і лише з 1773 р. – до Сенату. З 1669 р. коронні гетьмани не мали права поєднувати свої посади з посадами великих коронних маршалка та канцлера. Традиційно на уряд великого коронного гетьмана призначалася особа, що народилася на теренах України-Русі.

Допоміжні функції при коронному гетьмані виконували призначені королем писар, обозний, стражник, шпитальний, військовий суддя (так званий профос) і брабанмайстер (пол. *brabanmajster*), що відповідав за тилову службу. Першим заступником великого коронного гетьмана був великий польний гетьман. З середини XVII ст. серед військових урядів Корони Польської з'явилася також посада регіментаря. Вона виникла після того, як гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький захопив у 1649 р. в полон великого коронного гетьмана Потоцького та польного гетьмана Калиновського. Після цього обрали регіментарями аж трьох їхніх заступників – Д.Заславського, Остророга та О.Конєцпольського (як саркастично називали їх козаки – «перину, латину і дитину»). Крім того, до військових урядів належали великий коронний і великий польний стражники. Спочатку вони відповідали за оборону кордонів країни, але з часом ці посади перетворилися на титулярні. До військових державних службовців також належали генерал коронної артилерії, обозний польний коронний, писар польний коронний та ін.

Великий коронний підкоморій збирав усі шляхетські подання та звернення на ім'я короля й передав їх монархові. Назва уряду підкоморія виникла з огляду на те, що в давні часи коморою називали двір князя разом з його спальнею та скарбницею. Комірником називали відповідального за господарство князівського двору, а його заступника – підкоморієм. Але з часом уряд підкоморія став вищим за уряд комірника. До обов'язків надворного підкоморія на початках існування цієї посади входила охорона королівської особи, нагляд за помешканням короля та його скарбницею – «коморою».

У Короні Польській було два великих коронних підскарбії, які входили до Сенату й пильнували за прибутками Речі Посполитої до її скарбниці. Їхнім найголовнішим завданням було знаходження грошей для виплат війську. Усілякі виплати коронні підскарбії могли здійснювати лише за відповідними постановами сеймів. Серед великих коронних підскарбіїв були й українські шляхтичі.

З 1504 р. з'являється посада великого коронного секретаря, який переймався публічним, приватним і таємним листуванням короля, був заступником канцлера за його відсутності, залагоджував різні спірні питання (в тому числі й фінансові), ставив на листи королівські печатки тощо. Крім того, коронний секретар відповідав за листування з іноземними монархами й урядами. Спочатку королівськими секретарями називалися всі писарі та комірники, що працювали при дворі монарха. До того ж королі мали велику кількість так званих гонорових секретарів, які не виконували жодних обов'язків, а лише носили цей титул. Великого коронного секретаря довічно призначав сам король. Особа, яка обіймала цю важливу державну посаду, обов'язково мала знати декілька іноземних мов і право інших країн, володіти ораторським мистецтвом, уміти гарно писати тощо. Зазвичай коронний секретар був представником католицького духовництва та часто виступав кандидатом на посаду канцлера Речі Посполитої.

Після уряду королівського секретаря йшли посади двох коронних референдарів (пол. *referendarze*). До їхнього обов'язку спочатку входило щоденне вислуховування шляхетських скарг, а також розгляд (реферування) письмових «суплік», які вони віддавали канцлеру. З часом вони почали очолювати засідання так званих референдарських королівських судів, де розглядали спеціальні справи, що стосувалися старост і державців королівських маєтностей. Коронні референдарі також наглядали за впровадженням кримінальних і цивільних справ, що подавалися від імені короля та сейму, й доповідали про них на засіданнях Сенату.

Великий коронний хорунжий відповідав за збереження хоругви (прапора, штандарту) Корони і під час урочистостей або походу стояв чи їхав з правого боку від короля перед великим коронним маршалком. Уряд хорунжого (прапороносця) існував не лише у вищій королівській ієрархії та війську, а також серед воєводської та земської влади. Хорунжий окремого воєводства під час «посполитого рушення» тримав прапор своєї землі, а також мав право призначати повітових хорунжих у тих місцях, де їх не було. В земській ієрархії хорунжі стояли вище за мечників, але нижче підкоморників.

Великий коронний писар мав знаходитися завжди при королю або ж в його канцелярії, брав участь у закордонних посольствах, а також мав право засідати в Асесорському королівському суді. Після коронного стольника йшов уряд великого коронного підчашого. Великий коронний підчаший спочатку був помічником і заступником чашника, але з часом став виконувати самостійні функції. До його обов'язків входило наглядати за всіма напоями, які споживав король. Крім того, він особисто подавав королю напої, перед тим перевірявши їх на наявність отрути. Великий коронний конюший не виконував жодних обов'язків, а королівськими стайнями опікувався королівський конюший, який не належав до державних урядовців. Коронний кухмістр наглядав за королівською кухнею, а великий коронний мечник під час урочистостей носив меч перед королем. Підстолій був намісником стольника, який відповідав за накриття столів для короля, князя чи воєводи. Крім великого коронного, існували також уряди надвірного, земського та повітового підстоліїв. Королівські клейноди-інсигнії та найважливіші урядові документи охороняв коронний кустош.

Якщо проаналізувати майновий стан урядовців, то наприкінці XVI – першій половині XVII ст. серед найбільших землевласників у Київському та Брацлавському воєводствах переважали магнати – Замоївські, Любомирські, Калиновські, Потоцькі, Фірлеї, Конєцпольські та ін. Значну частину латифундій вони набували не лише через королівські данини та шлюбні контакти, а й насамперед через установаження адміністративного контролю у межах тієї чи іншої магнатської родини над великими територіями Східного Поділля та Середнього Подніпров'я. Так, наприклад, Даниловичі (пізніше – Конєцпольські) утримували посаду корсунського і чигиринського старости, Жолкевські (пізніше – Потоцькі) – переяславського і брацлавського, Казановські – черкаського і богуславського, Струсі (пізніше – Лаци) – вінницького й овруцького, Любомирські – білоцерківського старости¹⁶². Саме політичне й економічне вивищення незначної кількості магнатів над іншими визнаними (а також невизнаними) станами і групами, що існували на українських землях Корони Польської, й стало однією з головних причин революційного вибуху 1648 р., який очолив гетьман Б.Хмельницький.

На довгий час шляхетське землеволодіння в Україні було скасоване, але протягом XVIII ст. магнєтерія відновила свої права на Правобережжі.

Особливiстю регіональних традицій відзначалися «права та привілеї» представників влади у містах Речі Посполитої. Війти, бурмистри, радці та лавники після своїх виборів складали присягу на вірність Богу, королеві Польсько-Литовської держави й усьому «посполъству» міста. Вищі міські урядники мали певні привілеї від королівської влади. Так, згідно з привілеєм Стефана Баторія від 24 листопада 1582 р., київські владці урівнювались у сплаті штрафів зі шляхтою¹⁶³. Королівська влада визначала щорічні сталі «пенсії» для війтів найбільших українських міст, які одержували грошову винагороду за свою працю з міської скарбниці. Наприклад, привілеєм короля Владислава IV від 21 березня 1642 р. п'яти радцям і п'яти лавникам Київського магістрату була призначена платня – по 15 польських злотих щоквартально¹⁶⁴. Каденція міських урядників тривала один рік. Найвищих урядів у межах українських воєводств Корони Польської можна було досягнути навіть через обіймання найнижчих посад¹⁶⁵.

Усі очільники «державних служб» Речі Посполитої традиційно мали свої герби, а також складали присягу щодо дотримання своїх обов'язків.

«Ідеальними» соціально-особовими характеристиками річпосполитських державних урядовців уважалися: шляхетність – належність до привілейованого стану, осілість – володіння родовим маєтком, а також релігійність, освіченість і авторитетність¹⁶⁶. Однак такі шляхетно-«сарматські» якості з часом дедалі більше наштовхувалися на тверезий політичний розрахунок щодо здобуття найприбутковіших державних посад, а отже, непомірного власного збагачення, що призвело до великого соціально-політичного розшарування серед начебто монолітного «шляхетського народу». Виділення з його «політичного тіла» магнатства засвідчило нівелювання майже всіх набутих іще за доби середньовіччя рицарських чеснот.

* * *

Отже, найважливішими владними інститутами Речі Посполитої, яка складалася з двох федеративних частин – Корони Польської та Великого князівства Литовського, були Король, Сейм і Сенат (як складова частини Сейму й водночас Королівська рада). Їх доповнювали земські воєводські та повітові сеймики. Саме ці вищі органи влади обирали або призначали державних урядовців країни різних рівнів. Основним джерелом річпосполитського (коронного) права були юридичні норми, що затверджувалися на чергових або позачергових сеймах, а також положення литовських статутів і кодекси магдебурзького й іншого міського права.

Протягом ранньомодерної доби світової історії більшість українських земель перебувала у складі однієї з найсамобутніших країн Центрально-Східної Європи. У період від 1569 до 1795 р. (з перервами) історична хода України-Русі значною мірою залежала від її державного апарату на чолі з трьома польсько-литовськими «станами». Разом із тим відмінність земських урядників Східної Галичини, Київщини, Волині, Поділля та Чернігівщини від інших адміністративних та історико-географічних територій Речі Посполитої визначалася сталими місцевими традиціями державотворення періоду Київської та Галицько-Волинської Русі, самобутністю норм звичаєвого права, творенням власної політичної системи Військом Запорозьким. Особливою сторінкою

тогочасних польсько-литовсько-українських взаємин стало скасування протягом 1648–1712 рр. на території Київського, Брацлавського, Чернігівського (частково Подільського і Волинського) воєводств коронних установ і започаткування тут інституцій Українського гетьманату.

Слабкість державно-політичного устрою Польсько-Литовської держави насамперед полягала в існуванні так званої шляхетської демократії, а насправді – магнатської охлократії, негативний вплив якої великою мірою поширився і на тогочасну державну службу. В XVIII ст. серед іншого це спричинило невизнання значною частиною української людності східних «кресів» Корони Польської постанов і розпоряджень центральної та місцевої влади. А це своєю чергою поряд із децентралізацією воєводського устрою країни, що наростала, перманентною міжусобицею між магнатами-олігархами, постійними міжнародними впливами на маріонетковий королівський уряд, а також масовою продажністю вищих варшавських «держслужбовців» Москві, з одного боку, та Відню й Парижу – з другого, стало причиною зникнення польсько-литовсько-української «шляхетсько-монархічної Республіки» з геополітичної мапи Європи.

Посилання до розділу 4

- 1 *Бершадский С.* Литовский статут и польская конституция. – СПб., 1893. – С.30-31.
- 2 *Метрики* Великого княжества Литовского в государствование Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 г.). – М., 1843. – С.291.
- 3 *Дневник* Люблинского сейма. – СПб., 1869. – С.5. Див. також: *Коялович М.* Люблинская уния, или Последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. – СПб., 1863; *Jucas M.* Unia polsko-litewska. – Toruń, 2003 та ін.
- 4 *Геровский Ю.* Польша среди европейских государств // *Вопр. истории.* – 1977. – №12. – С.138.
- 5 *Ливанцев К.* Сословно-представительная монархия в Польше. – Л., 1968. – С.53.
- 6 *Крикун М., Зашкільняк Л.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.124.
- 7 *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С.84.
- 8 *Бовуа Д.* Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 / Перекл. з фр. З.Борисюк. – Львів, 2007. – С.40.
- 9 *Lesnodorski B.* Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788–1792. – Wrocław, 1951. – S.39.
- 10 Див.: *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej / Pod red. A. Barszczewskiej-Krupy.* – Lodz, 1991.
- 11 *Крикун М., Зашкільняк Л.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – С.240-241.
- 12 Цит. за: *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych. Od srodkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – Poznań, 1994. – S.239.
- 13 *Яковенко Н.* Політична культура еліт. Формування шляхти та її статус // *Історія укр. культури.* – К., 2001. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – С.362-363.
- 14 Цит. за: *Яковенко Н.* Указ. праця. – С.364-365.